
ПРИКЛАДНА ТА ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 378.22.001

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА ЯК МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНОГО

Гура Т.Є.

I. Вступ

Дослідження професійного мислення фахівця на вітчизняному науковому просторі на сьогодні більшою мірою розвиваються в контексті вивчення практичного мислення й незважаючи на велику кількість визначень понять "професійне мислення" в українській та російській психологічній літературі, у більшості з них основним концептом виступає саме практичне мислення або мислення, спрямоване на вирішення актуальних професійних завдань.

Відтак, виявляючи сутність професійного мислення психолога спробуємо розглянути його крізь призму практичного мислення та визначити характерні особливості як мислення, що має специфічно фахові ознаки та забезпечує вирішення завдань професійної діяльності.

Актуальність дослідження професійного мислення фахівця взагалі та професійного мислення психолога зокрема полягає в недостатньому усвідомленні специфіки цих феноменів попри наявність достатньої кількості наукових праць, присвячених ним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що в більшості наукових праць професійне мислення розглядається як таке, що має специфічно фахові характеристики, пов'язані зі специфікою професійної діяльності й розвиток якого свідчить про успішний професіогенез фахівця, про підвищення рівня професійної компетентності.

Професійне мислення визначається вченими, як:

- мислення людини в процесі вирішення професійних завдань, професійної діяльності і як наслідок – тільки практичне мислення на відміну від теоретичного, загального (Ю.К. Корнілов);
- вищий рівень професійного розвитку мислення, що характеризується творчим характером (Ю.М. Кулюткін); вид мислення, який оперує різноманітними евристичними як прийомами вирішення професійних творчих завдань (О.К. Тихомиров);
- специфічно-фахове мислення, що має практичну спрямованість, конкретність та конструктивність (Н.І. Пов'якель);

- вищий пізнавальний процес пошуку, виявлення та вирішення проблемності в процесі професійної діяльності (М.М. Кашапов, Т.В. Разіна та ін.);
- опосередковане та узагальнене відображення людиною професійної реальності, інформованість про шляхи отримання нових знань про різні сторони праці та способи їх перетворення; вміння ставити, формулювати та вирішувати завдання професійної діяльності (О.К. Маркова, Н.П. Локалова);
- мислення, що включено в різні види діяльності, спрямоване на вирішення специфічних завдань у певних умовах цієї діяльності та таке, що становить її невід'ємну частину (Т.М. Суслова).

II. Постановка завдання

Метою статті є з'ясування специфічних особливостей професійного мислення психолога як практичного за своєю природою.

III. Результати

Наукова традиція розглядати професійне мислення фахівця як мислення практичне пов'язується з фундаментальними положеннями С.Л. Рубінштейна та Б.М. Теплова.

Практичне мислення, як стверджував С.Л. Рубінштейн, – це мислення, що здійснюється в процесі практичної діяльності та безпосередньо спрямоване на вирішення практичних завдань. Теоретичне мислення ж спрямоване на вирішення опосередкованих пов'язаних з практикою теоретичних завдань. Проте практичне мислення може використовувати результати теоретичної діяльності; це складна форма практичного мислення, в яку теоретичне входить як компонент. Але можливий і інший випадок, коли для вирішення в процесі практичної діяльності завдання теоретичне мислення не потрібне; тоді практичне мислення набуває форми наочно-дієвого [8, с. 312].

Практичне мислення має три головні особливості: збіг поля зору думки та наочного споглядання, специфіка ситуації дії та можливість "мислити діями". Крім того, воно має специфічну мотивацію: "специфічна також мотивація мисленнєвого процесу; адже одна справа, якщо стимулом для мис-

лення є практична, дієва ситуація, безпосередня необхідність для суб'єкта негайно вийти з ускладнення, у якому він опинився; зовсім інша справа, коли мова йде про вирішення теоретичної проблеми, прямо не пов'язаної з практичною ситуацією, в якій перебуває людина" [8, с. 367].

Найбільш значуща якість для фахівця, з точки зору С.Л. Рубінштейна, що забезпечує розвинуте практичне мислення, "вміння бачити проблему", вміння, що за своєю суттю є функцією знання: якщо врахувати, що для практичного мислення специфічна проблемна ситуація типу необхідності негайно вийти з утруднення, то можна припустити, що ці знання мають бути пов'язані з природою цих утруднень, шляхами виходу з них [8, с. 352]. Конфлікт у професійній діяльності пов'язаний також з тим, що те, за чим споглядають, не збігається з тим, що визначається в практиці [8, с. 306]. Споглядання для суб'єкта практичного мислення давно перетворилося на витончену спостережливість, особливе вміння бачити проблему, опосередковане адекватно структурованими знаннями. Ці знання мають суттєво відрізнятися від теоретичних ще й тому, що вони повинні використовуватися при реконструкції часткового, одиничного випадку, допомагати відтворенню "того особливого та одиничного в цій проблемній ситуації теоретичного знання, що не входить повністю та без залишку" [8, с. 367].

Відтак, як вказував С.Л. Рубінштейн, практичне мислення відрізняється певною складністю, що потребує від суб'єкта витонченої спостережливості, вміння використовувати для вирішення завдання особливого та одиничного в цій ситуації, вміння швидко переходити від міркування до дії та навпаки.

Запропоноване С.Л. Рубінштейном виокремлення теоретичного та практичного мислення при розумінні його єдності, а також здійснений аналіз особливостей практичного мислення та його вимог до суб'єкта професійної діяльності стали підґрунтям для появи подальших наукових досліджень психології практичного мислення.

Ці ідеї набули подальшого розвитку в працях Б.М. Теплова, який, вивчаючи розум полководця як один з прикладів практичного розуму та мислення, характеризує його як складне, своєрідне мислення, що вплетене в практичну діяльність і постійно піддається перевірці практикою [9]. Відмінністю практичного мислення від теоретичного, на думку вченого, є: вирішення часткових, конкретних завдань, безпосередній зв'язок з практикою, невід'ємність від виконання, обов'язковість уміння знаходити рішення в умовах дефіциту часу, бачити проблему й знаходити для неї умови. Саме завдання, яке вирішує практичне мислення, теж інше, ніж те, яке відоме в навчальній діяльності. Воно набагато складніше, невизначене та багатозначне [9]. Нарешті,

самі знання, якими оперує практичне мислення, за Б.М. Тепловим, мають суттєву специфіку. З одного боку, це, як зазначає вчений, значні, багаті знання, перед нами – полководець, професіонал, який має великий досвід вирішення власних складних завдань. З іншого боку, ці знання інтуїтивні, вони асимільовані в особливу систему знань, погано усвідомлені та складно вербалізовані, але готові, тобто відповідають завданню їх використання, реалізації [9].

На відміну від С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплов вважав, що професіонал маніпулює уявленнями про об'єкти, які знаходяться на широкому просторі, які безпосередньо не бачаться суб'єктом. Це пов'язується з необхідністю побудови складних репрезентуваних когнітивних формувань. Крім того, часова розгорнутість ситуації, що осмислюється, виражається не тільки у певній організації та плануванні певного бою [9]. Діяльність професіонала, таким чином, не зупиняється з виконанням певного завдання, а включене в нього мислення – з вирішенням проблемних ситуацій. Мислення професіонала-практика охоплює весь період професіоналізації – побудови своєї індивідуальної системи діяльності.

Отже, положення, подані Б.М. Тепловим у праці "Розум полководця" стали основою для нового розуміння практичного мислення – мислення дорослої людини, професіонала, який діє в реальних складних умовах [9, с. 51].

На сьогодні дослідження особливостей практичного мислення здійснюються як зарубіжними, так і вітчизняними психологами. Найбільш поширеним підходом до розуміння специфічних особливостей практичного мислення фахівця, його механізмів та закономірностей розвитку є підхід групи російських психологів: О.В. Конєвої, Ю.К. Корнілова, Д.М. Завалішиної та ін.

Специфіка цього підходу до вивчення практичного мислення визначається такими положеннями:

1) воно спрямовано на перетворення, а не на пояснення дійсності. Як зазначає Ю.Г. Корнілов, практичне мислення здійснює пізнання, проте таке, що відрізняється від теоретичного, воно спрямоване на відкриття законів, шляхів перетворення певного об'єкта, особливостей його властивостей;

2) воно має справу зі специфічними узагальненнями, які адекватні ситуаціям дії;

3) воно має індивідуальний характер;

4) індивідуальний характер мають узагальнення практичного мислення, оскільки в них відображені не стільки властивості об'єкта, що пізнається, скільки характеристики взаємодії із ситуацією, у яку включаються як умови та засоби дії, так і певні характеристики самого суб'єкта; воно характеризується невербалізованістю [7, с. 140].

Проте головною властивістю практичного мислення вченими визначена його полісис-

темність, здатність суб'єкта використовувати велику кількість способів опосередкування, репрезентації з тим, щоб укласти в простір того, що осмислюється максимально широко індивідуалізовану ситуацію в усіх різноманітних аспектах її функціонування, охопити, попередити, відобразити її в усіх формах взаємодії із суб'єктом, репрезентувати об'єкти ситуації в усіх формах взаємодії з ними, у всіх їх якостях, що виявляються [7, с. 142].

Практичне мислення часто зливається з практичними діями фахівця завдяки вивчальним рухам, що слугують перевіркою припущень, які виникають у ході вирішення професійних завдань. Ця перевірка може мати дуже складний характер у вигляді багатетапного процесу. На відміну від виконавчих дій, ці дії В.В. Чебишева називає пошуковими, пробними або контрольними [7]. Залежно від змісту ролі та складності автор розподіляє ці дії на чотири етапи: рішення, що вгадане на основі випадкових спроб; вивчальні рухи; рухи, що уточнюють саме завдання; перевірочні рухи припущень. Таким чином, мисленнєві операції можуть займати різне місце відносно дій, які становлять практичну діяльність [7].

Узагалі проблемність визначення сутності практичного мислення фахівця, його характеристик та критеріїв полягає в тому, що воно має багато форм. Так, можна вказати три змісти дихотомії "практичне – теоретичне мислення".

По-перше, це розуміння практичного мислення як мислення, що відбувається у формі дій, доцільна матеріально-чуттєва взаємодія суб'єкта та об'єкта. Тоді теоретичне мислення розуміється як внутрішня, теоретична діяльність. Цей зміст дихотомії підкреслено в працях Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейна та ін.

По-друге, практичне мислення як мислення, що регулює, визначає дії; це мислення, яке вплетене в практичну перетворювальну діяльність. Цьому мисленню протиставлено мислення вченого. Такий запропонований Б.М. Тепловим підхід розвивається в дослідженнях Д.М. Завалішиної, Т.В. Кудрявцева, Ю.К. Корнілова, О.В. Панкратова та ін.

По-третє, практичне мислення співвідноситься з академічним у реальній життєдіяльності: академічне наявне при вирішенні навчальних завдань, у лабораторних експериментах, що зазначено в працях В.В. Чебишевої, О.В. Конєвої та ін.

Таким чином, при однаковому позначенні діади "практичне мислення – теоретичне мислення" предметом дослідження виступають різні дихотомії, в основі яких лежать різні фактори: у першій – форма, в якій відбувається мислення (дієва, образна або понятійна), у другій – спосіб осягнення діяльності – науково-теоретичний або практично-перетворювальний, у третій – вид діяльнос-

ті, у якій реалізується мислення (навчальна, експериментальна або реальна) [3].

Визначаючи провідний принцип специфікації практичного мислення особливості як професійний, тобто первинне врахування особливостей об'єктів та засобів праці у сфері виробництва, Д.М. Завалішина, виокремлює три узагальнених типи практичного мислення:

- предметно-дієве мислення, що зумовлює діяльність працівника, головною характеристикою якої є безпосередня включеність у матеріальне виробництво у формі фізичного контакту з предметом та продуктом праці, а засоби праці є пасивними компонентами діяльності;
- оперативне, що характеризує діяльність оператора, вплив у якій є інформаційним, тобто опосередкованим спеціальними технічними засобами відображення та передачі інформації;
- управлінське, що регулює діяльність керівника, в якій об'єктом безпосереднього впливу є виконавець або колектив, а точніше діяльність підлеглих з виконання прийнятих в організації рішень, а засоби праці є активними компонентами, які самі є системами діяльності [1, с. 112].

Незважаючи на те, що немає, як зазначає Д.М. Завалішина, таких професій, у яких людина не вступала б у контакти з іншими людьми, тобто не використовувала нетехнологічні пізнання, не мала проблеми інформаційної взаємодії з машиною, проте професійне мислення фахівців різних сфер діяльності все-таки має свої специфічні характеристики.

Основними характеристиками предметно-дієвого мислення є такі: 1) важливе місце мають дискурсивні процеси висування гіпотез про причини неполадок на основі невідзначеної та багатозначної інформації; 2) формування в процесі набуття досвіду здатності підмічати виникнення проблемної ситуації, що передбачає високий рівень спостережливості та уваги; 3) широке використання сенсорних комплексів та непрямих ознак у діагностиці проблеми [1, с. 117].

Отже, визначальною особливістю предметно-дієвого мислення є домінування науково-дієвих компонентів, безпосереднє включення операцій практичного аналізу та синтезу до всіх етапів вирішення завдання – висування гіпотези, її верифікації.

Основними функціями оперативного мислення є функції планування, вирішення завдань та декодування, що полягає в переведенні образу сигналу в образ стану об'єкта, що управляється. В оперативному мисленні значно зростає роль психічних процесів, що забезпечують знаходження проблемної ситуації, проте без виявлення їх причин (оператор лише констатує збій та формує сукупність дій з його ліквідації або компенсації). Визначальною особливістю оперативного мислення є велика вага науково-образних компонентів (образів сприй-

мання), план має бути зрозумілим виконавцю, незаплановані дії якого можуть не збігатися з діями керівника [1, с. 118].

Наочно-образні компоненти мислення керівника мають характер абстрактної наочності (на відміну від конкретної наочності оперативного мислення); управлінське мислення характеризується глобальним плануванням. Крім того, в індивідуальному досвіді керівників багатовимірні емпіричні пізнання, що пройшли перевірку практикою, узагальнюються та структуруються, починаючи виконувати функції теорії, тобто пояснення й передбачення життєдіяльності складних систем управління. Відтак, продуктом управлінського мислення є індивідуальна концепція управління, що містить узагальнені образи та поняття особистого минулого, знання про основи управління, безпосередню інформацію про об'єкт та середовище функціонування [1, с. 121].

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, професійне мислення психолога як практичне мислення характеризується такими особливостями:

- воно спрямовано на вирішення проблемної ситуації клієнта завдяки відкриттю його внутрішнього світу та визначенню зовнішніх умов життєдіяльності;
- воно забезпечує необхідність знаходити рішення в умовах дефіциту часу;
- воно має індивідуальний характер, що передусім виявляється в індивідуальному характері його узагальнень;
- воно ситуативне;
- воно забезпечується складно структурованою системою знань, у яку вплетені як наукові знання, які є усвідомленими, так і інтуїтивні, складно вербалізовані знання, що є продуктом професійного досвіду;
- воно функціонує на двох рівнях: ситуативному (пов'язаний з виявленням фахівцем причин виникнення суперечності та способів його зняття завдяки реконструкції способів здійснення професійної діяльності, забезпечується ситуативною мотивацією) та понадситуативному (характеризується усвідомленістю психологом необхідності зміни й удосконалення певних особливостей власної особистості, що виражається в пошуку засобів цілеспрямованого формування власних професійно значущих та особистісних якостей).

Професійне мислення психолога виконує такі основні функції:

1) регуляторну, що передбачає його включеність в безпосереднє реальне перетворення фахівцем об'єкта праці – проблемної ситуації клієнта: це мислення в дії, для дії та діями;

2) когнітивну, яка забезпечує розширення концептуального простору – оволодіння психологом новими знаннями, новою інформацією про професійну дійсність та себе самого;

3) відображувальну, що забезпечує відображення психологом професійної дійсності;

4) комунікативну, яка визначає забезпечення спілкування фахівця з клієнтами, колегами та ін.

Змістовними компонентами професійного мислення психолога як практичного є такі (за М.М. Кашаповим):

1) мотиваційно-цільовий (відображає специфіку цілеутворення та мотивації мислення);

2) функціональний (діагностичний, пояснювальний, прогностичний, проектувальний, комунікативний, управлінський);

3) процесуальний (евристичне оперування системою специфічних способів пошуку пізнавальної діяльності в процесі вирішення професійного завдання);

4) змістовний (відображає специфіку професійної діяльності та професійних завдань);

5) операційний (відображає узагальнені, відпрацьовані в практиці способи вирішення професійних завдань);

6) рефлексивний (відображає способи контролю, оцінювання та усвідомлення фахівцем своєї діяльності).

Крім того, професійне мислення психолога як мислення практичне характеризується:

- конкретністю, яка виявляється у:
 - 1) переважному оперуванні наочно-образним змістом;
 - 2) прихильності до безпосереднього переживання ситуації в її конкретній унікальності;
 - 3) особливому характері узагальненості, пов'язаному з динамічною істотністю параметрів реальної діяльності: умови та фактори, які є несуттєвими в одній ситуації, можуть бути суттєвими в іншій;
- гнучкістю, оперативністю, що характеризується:
 - 1) виділенням різних функцій при вирішенні завдання в об'єкта, що перетворюється, та пластичністю їх використання;
 - 2) постійним переглядом характеристик діяльності за параметром суттєвості;
 - 3) можливістю зміни знаку інструкції діяльності або алгоритму, що часто сприймається як творча активність [1, с. 233];
- комплексністю узагальнення, яке виражається синтезом, порівнянням характеристик різних підсистем об'єкта, що перетворюється та є для фахівця новим поняттям. Так, у професійній діяльності психолога поширені особливі форми синтезу, "склеювання" сенсорно-перцептивного та вербально-понятійного змістів психічного відображення (наприклад, "відчуття клієнта"), коли різні сенсорно-перцептивні ознаки стають для професіонала носіями певних ускладнень діяльності та сприймаються у своєму понятійному змісті [1, с. 235]. Крім того, узагальненість виявляється в регуляторній рівності теоретичних та емпіричних узагальнень;

- типологізуючою активністю, яка виявляється в тенденції психолога до суб'єктивної класифікації професійних ситуацій та проблем на основі їх узагальнення й виникає внаслідок гострої необхідності – створення засобу упорядкування організації професійного простору з причини його складності, невизначеності, змінюваності; це так званий профотип (за Д.М. Завалишиною), який є показником професійного розвитку фахівця й визначає спрямованість та вибірковість відображення й перетворення суб'єктом світу, є регулятором його практичної дії;
- прогностичністю, випереджальністю відображення, що характеризується постійною пропедевтикою можливих ускладнень діяльності й потребує прогнозування потенційних тенденцій у динаміці [1, с. 236];
- швидкістю актуалізації необхідної системи знань для вирішення незапланованих ситуацій, імовірнісним підходом при вирішенні багатьох завдань;
- відкритістю як постійним розширенням спектра характеристик та умов праці, професійного та соціального середовища, які особистість відображає, що включає не тільки чутливість до всіх сторін, моментів, деталей своєї професійної діяльності, а й здатність співвідносити власний здобутий досвід з досвідом інших (Ю.М. Кулюткін);
- "виходом за межі" наявного рівня психічного забезпечення діяльності, перетворення ситуації, підключення нових планів психічної організації суб'єкта, внаслідок чого мислення стає багатомірним, гнучким. Це виявляється й у здатності бачити понад безпосередньо дане та очевидне, передбачати наслідки. У кількісному аспекті "вихід за межі" фіксується в підвищенні рівня більшості професійно важливих якостей, збільшенні кількості та сили міжфункціональних зв'язків. У якісному – психічні новоутворення, що характеризують високий професіоналізм, завжди демонструють взаємозумовлені зміни всіх сторін психічної організації суб'єкта

(когнітивної та особистісної, вербально-понятійної та образної тощо).

IV. Висновки

Отже, професійне мислення психолога як практичне мислення має свої специфічні характеристики, що відрізняє його від мислення психолога-науковця, теоретика й вимагає особливих методів діагностики та розвитку.

Література

1. Завалишина Д.Н. Практическое мышление: Специфика и проблемы развития / Д.Н. Завалишина. – М. : Институт психологии РАН, 2005. – 376 с.
2. Кашапов М.М. Психология профессионального педагогического мышления (методология, теория, практика) / М.М. Кашапов // Психология профессионального педагогического мышления / [под ред. М.М. Кашапова]. – М. : Институт психологии РАН, 2003. – С. 73–43.
3. Корнилов Ю.К. Психология практического мышления : монография / Ю.К. Корнилов. – Ярославль : ДИА-Пресс, 2000. – 205 с.
4. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления (Процесс и способы решения технических задач) / Т.В. Кудрявцев. – М. : Педагогика, 1975. – 304 с.
5. Кулюткин Ю.Н. Психологические проблемы образования взрослых / Ю.Н. Кулюткин // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 5–13.
6. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
7. Практическое мышление и опыт: ситуативность и инструментальность обобщений : сб. статей / [под ред. проф. Ю.К. Корнилова]. – Ярославль, 2000. – 192 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 720 с.
9. Теплов Б.М. Ум полководца / Б.М. Теплов. – М. : Педагогика, 1990. – 208 с.

Гура Т.Є. Особливості професійного мислення психолога як мислення практичного
Анотація. У статті подано аналіз особливостей професійного мислення психолога як практичного мислення.

Ключові слова: психолог, професійне мислення, практичне мислення, миследіяльність.

Гура Т.Е. Особенности профессионального мышления психолога как мышления практического

Аннотация. В статье представлен анализ особенностей профессионального мышления психолога как практического мышления.

Ключевые слова: психолог, профессиональное мышление, практическое мышление, миследятельность.

Hura T. Features a professional psychologist, thinking as thinking of practical

Annotation. In clause the analysis of features of the psychologist's professional thinking as practical thinking is carried out.

Key words: *the psychologist, professional thinking, practical thinking, mental activity.*